

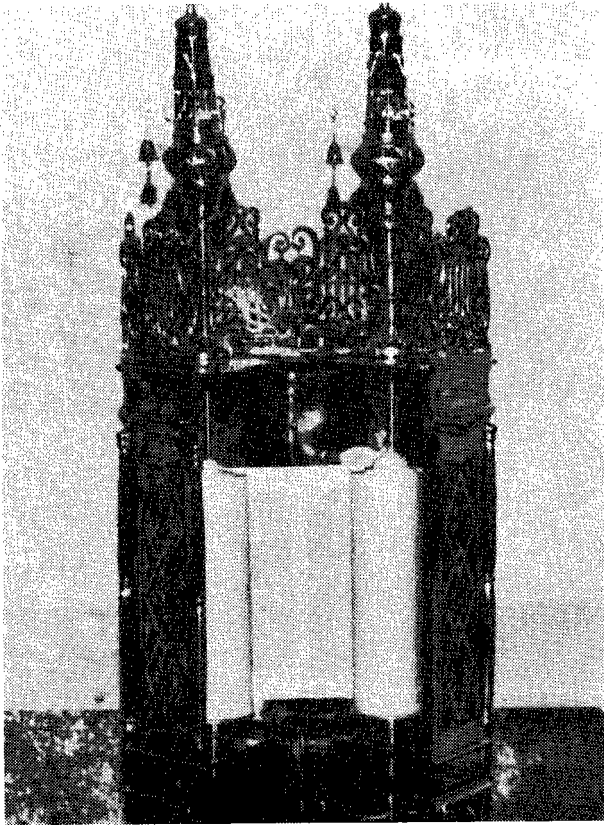
והחיוור לא יכול היה לשמש לה מקור נחמה או עידוד. כך, עד שבמקום אחד באי בא מוחמד מנצף באי, ב־19 ביוני 1942. בעיני התוניסים הערבים עמדה לו, למנצף באי, זכות אבות, והוא היה פתח תקווה וסמל למאבק הלאומי – בהיעדר מנהיגי הניאור־סתור, הכלואים בצרפת. גם ליהודים, באכזבתם מצרפת ובהשפלתם על ידי ממשל וישי וגזירותיו, היה מנצף באי הכתובת היחידה לנחמה ולסעד נפשי, גם אם לא לעזרה של ממש. וכי מה יכלו לצפות ממנו, בימי גזירות וישי ורדיפות הגרמנים?

מנצף באי ונתיניו היהודים

בקרב יהודי תוניס זכור מנצף באי לטובה ולחסד למרות שלא עשה מעשים לטובתם, כי בעצם לא יכול היה לעשותם. דו"ח מודיעיני על המצב בתוניס, מ־5 בנובמבר 1942 – 4 ימים לפני הכיבוש הגרמני – מתאר את יחס היהודים למנצף באי:

האוכלוסיה היהודית מתחנפת ומתאמצת להחמיא לבאי ולפמלייתו, במטרה סבירה לזכות באהדת העולם הערבי... רב הפחד מהשוד והביזה, שהם פועל יוצא בלתי נמנע מהמהומות. הקהילות היהודיות מוציאות כספים ללא חשבון כשהן עורכות מסיבות לכבוד הבאי וכשהן מעניקות מתנות לשליט החדש.⁴⁸

מנצף באי הפגין בגלוי את השקפותיו ואישיותו לפחות בשני אירועים: מכתבו לפטן, עם 16 הדרישות; ומברקו לפטן על ניתוק יחסיו עם הנציב אסטיווה.⁴⁹ יש נימה של מורת רוח ותרעומת בדברי הדו"ח שלעיל, אך מתנות וחילופי מתנות הם דבר מקובל במזרח ובמגרב, בעל התרבות המזרחית.⁵⁰ אין ספק, שנסיבות התקופה חידדו את רגישותם של כל הצדדים; האם לא נוכל לטעון ולהניח, שלקראת העתיד היו גם הבאי וגם נציג צרפת מעוניינים בתמיכת 70,000 היהודים התוניסים? אנו יכולים להוסיף ולטעון, שגם התנועה הלאומית התוניסית שאפה למשוך אליה את היהודים בתוניסיה, במאבקה נגד צרפת. והרי מתחילת דרכו היה הניאור־סתור תנועה מתחרה לבאי ולחצרו (ובסופו של דבר, ב־1957, שנה לאחר שתוניסיה קיבלה עצמאותה, ביטל בורגיבה את המלוכה החוסיינית, בת למעלה מ־250 שנה, והכריז על רפובליקה נשיאותית בראשותו). הבאי מנצף ומקרוביו היו מודעים לשאיפות הניאור־סתור ולחתירתו תחת סמכותו של הבאי.⁵¹ היהודים לא יכלו לתמוך בניאור־סתור ולהשתלב בו, ובוודאי לא בשיא חולשתו. ועוד נתייחס לסוגיה זו. היהודים נטו חסד למנצף באי. והוא, בעלותו לכס המלכות התכוון למלא

ספר התורה מזהב שניתן במתנה לנשיא תוניסיה חביב בורגיבה על ידי יהודי ג'רבה. משמאל: האומן יוסף שיכלי.

תפקיד פעיל כלפי ארצו ונתיניו, ובעיניו – גם היהודים היו נתיניו. ביום הכתרתו קירב אליו את עו"ד אלבר בסיס, נציג בכיר של היהודים, שכבר הזכרנוהו.⁵²

מנצף באי מנע את גזירת הטלאי הצהוב לגבי יהודי תוניס הברירה, כפי שכבר ראינו, והיה ללא ספק משקל להתנגדותו האמיצה והגאה. כאשר תבעו הגרמנים להנהיג גיוס חובה כללי לעבודה לצורכיהם, סירב הבאי לחתום על הצו, כפי שהיה נהוג לגבי כל צו בארץ שהמימשל הצרפתי רצה להוציא. הבאי טען שהוא רוצה וחייב לשמור על נייטרליות – וזאת תבע מתחילת מלכותו במכתב לשני הצדדים במלחמת העולם, לבעלות הברית ולארצות הצייר. הנציב אסטיווה נאלץ לחתום על הצו ב־10 באפריל 1943. הנשיא בורג'ל ופול גז התנגדו בתוקף להתלת צו זה על היהודים, שהרי היהודים היו כבר מגויסים בעל כורחם מאז 9 בדצמבר 1942. ואכן, צו חדש זה לא הוחל על היהודים. ואולם, כותב סאביל, "הנציב ידע והבאי הסכים לגיוס לעבודה של היהודים" ב־9 לדצמבר.⁵³

תעודה במרכזו לתיעוד יהודי בפריס שופכת אור על עמדתו הרשמית ויחסו החם של מנצף באי כלפי נתיניו היהודים. אישים בכירים בתפקיד ממלכתי ומקורבים לבאי נפגשו במשרדו של עו"ד אלבר בסיס, העידו והצהירו ומסרו מה שמנצף באי ציווה להם לגבי היהודים: "אני מצווה אתכם להגן על נתיני היהודים. אל תשכחו שאינני אב לאחדים ואב חורג לאחרים." זה היה באוגוסט 1942. וב־12 באוקטובר 1942, בעת קבלת הפנים המסורתית בעיד אלצעייר, ביקש הבאי לקרב אליו את נציג היהודים, ואז פנה לשיח' אל מדינה, הוא ראש העיר של תוניס, באומרו: "תאמר ליהודי ארץ זו שהינם בני, ככל יתר התוניסים; אני מבקש שיחיו בשלום עם יתר בני הארץ ויעסקו בענייניהם בשלווה." והתעודה מוסיפה: "הצהרה גלויה זו של הבאי בימי וישי, עשתה רושם רב והשפיעה על הציבור בכל הארץ, כל ימי הכיבוש." התעודה מסתיימת בציון העובדה, שאישים מוסלמים העסיקו יהודים לכאורה, על מנת למנוע מהם עבודת כפייה.

עם אלבר בסיס נפגשו מוחמד שניך, יד ימינו מוחמד בדרה, ועזיז ג'לולי – אישים מוסלמים ידועים בציבור, שמילאו תפקידים מרכזיים במדינה בשירות הבאי וממשלתו, ושלושתם היו ידועים באהדתם לבעלות הברית. אין לתעודה תאריך; נראה, שפגישה זו זומנה במתכוון, והתעודה, שהיא פרוטוקול הפגישה, נתחברה למען הבאי מנצף ולמען ההיסטוריה.⁵⁴

יהודי תוניס הצטערו על מותו של מנצף באי ב־1948. וכסמל לזיכרון יהודי תוניס את הבאי מנצף, נביא את סיפורה־עדותה של נכדת הרב הראשי של תוניסיה אז, ר' חיים בלעיש:

בעיד אלצעייר ובעיד אלככיר נוהג היה הבאי לקבל בארמונו את איחולי הנציב ופמלייתו ונציגי הדתות, ומוסדות המימשל הצרפתי והציבור. עיד

אלכביר בימי מנצף באי, אשר חל ב־10 ד'ר־אלחג'ה, חל ב־א בטבת תש"ג, 19 בדצמבר 1942 – והיה זה יום שבת. הרב הראשי לא רצה לדחות את ביקורו אצל המלכות, וכמובן הוא לא יחלל את השבת – ועל כן יצא ברגל לארמון בבארדו (Bardo), מרחק שלושה קילומטרים. שמשו ליווה אותו, כשהוא נושא כיסא, על מנת שהרב הישיש יוכל לנוח מעת לעת בדרך. וכך הגיע הרב לארמון; כשהבאי שמע על צעדי הרב שבא לכבדו, הוא קם מכיסאו וניגש אליו וחיבק אותו.⁵⁵

האוכלוסייה הערבית והיהודים

על שאלת עמדת הערבים ויחסם ליהודים, בימי המלחמה ובכלל, יכולנו לעיין בחיבוריהם של ארבעה חוקרים ערבים תוניסים: אבן אלח'וג'ה (1973) ואלת־ימור מי (1982) בשפה הערבית; ע'זל (1973) וסנוסי (1980) בשפה הצרפתית. ההיסטוריוגרפיה הערבית התוניסית, גם כשאימצה את כלי המחקר המקובלים, קבעה הנחות יסוד המכוונות את העיון ואת הדיון ההיסטורי: אין תנועה לאומית יהודית ואין לגיטימיות לתנועה לאומית יהודית; יחס הערבים ליהודים בתוניסיה בימי המלחמה היה אוהד ועוזר, בדרך כלל; הניאור־דס־תור ככלל ובורגיבה בראשו, הוא תנועה דמוקרטית שתמכה בבעלות הברית בזמן המלחמה.

למרות המגבלות, בשל חיסוי הארכיונים, ולמרות הנחות היסוד האלו, עלינו לציין, שחוקרים תוניסים אלה סיפקו לנו, אמנם מכלי שני, מידע מתוך הארכיונים התוניסים והעיתונות המקומית, בשפה הערבית והצרפתית, שאינם עומדים לרשותנו עדיין, לצערנו; מחקרים אלה מציגים בפנינו לפחות את העמדה ואת הפעילות של התוניסים כלפי היהודים, ובפרט כלפי הציונים.⁵⁶ בשנות השלושים נתגבשה העמדה הערבית התוניסית כלפי התנועה הציונית בתוניס. האירגון הציוני הראשון בתוניסיה קם בשנת 1910 ואושר על ידי המימשל הצרפתי ב־19 בינואר 1911. זוהי "אגודת ציון", שיוזמיה היו עו"ד אלפרד ואלנסי, יוסף בראמי (אברהמי) ור' יעקב אבוקארה. הפדרציה של כל האירגונים הציוניים שנסדו בשנות העשר – קמה בשנת 1920; והמימשל הצרפתי הכיר בה כחוק ב־22 באוקטובר 1920; אלפרד ואלנסי עמד בראשה והנרי מעארך היה מזכירה הכללי.⁵⁷

במשך כל השנים, בימי הפרוטקטורט הצרפתי, היו התנועה הציונית והפעילות הציונית חוקיות, ואף פעם לא הצר המימשל את צעדיהן, עד שהתגבשה התנועה הלאומית הערבית התוניסית ופעלה נגד הציונות בתוניסיה, החל משנות השלושים.

עשר שנים אחרי "אגודת ציון", באותה שנה בה קמה הפדרציה הציונית,

ייסד עבד אלעזיז אלת'עאלבי את ה"דסתור" ("החוקה"), אותה דרש מצרפת לבני עמו, בחיבורו *תוניסיה המעונה* (*La Tunisie Martyre*). הדסתור היתה התנועה הלאומית התוניסית המאורגנת הראשונה שהיתה פעילה. הסכסוך סביב הכותל המערבי בירושלים וגישת היהודים אליו, פרעות אוגוסט 1929 בארץ-ישראל, הוועידה האסלאמית העולמית בירושלים (ב'7-17 בדצמבר 1931) שבה השתתף אלת'עאלבי, וייסוד עיתונות לאומית תוניסית, בערבית ובצרפתית – כל אלה חוללו מפנה מכריע בהתעניינותה של התנועה הלאומית הערבית ובחיסה שלה ושל הערבים בכלל לתנועה ולפעילות הציונית בתוניס. בלחץ הדסתור ואחריו הניאורדסתור, נאסרה כניסתו של ז'בוטינסקי לתוניס, בשנת 1932, ונמנעו הרצאות בפומבי של שליחי המוסדות הציוניים – קרן היסוד והקרן הקיימת לישראל – נתן הלפרין (ביוני 1932) ופאני וייל. ב'2 בינואר 1938 בוטלה הקרנת הסרט של קרן היסוד "הארץ המובטחת" (Terre Promise), באולם הקולנוע החדש והמפואר, ה-Colisée, השייך ליהודי כהן טנוגי.⁵⁸

הפגנות: התנצחות בעיתונות בין *La Voix du Tunisien* של שאד'לי ח'יר אללה ולסאן אלשעב של מוצטפא בן שעבאן – כתביהדובריה של התנועה הלאומית נגד הציונות⁵⁹ – לבין *Le Réveil Juif* של פליקס עלוש; ביטול הופעות פומביות של שליחים ציונים זרים – זו היתה הפעילות האנטי-ציונית של התנועה הלאומית התוניסית. אולם שנת 1932 ידעה גם מהומות – באוגוסט ובספטמבר בתוניס, באריאנה – עיירה יהודית-ערבית במרחק 6 ק"מ מתוניס – ובספאקץ, על חוף הים בדרום תוניס.⁶⁰

התסיסה הלאומית היתה מלווה לעיתים בהסתה נגד היהודים, וחששם של אלה מפני פרעות היה מלווה בחשש נוסף – שמא יש בכך פרובוקציה והסתה מצד גורמים בממשל. כך היה בספטמבר 1934 – מעיד ד"ר כהן-חדריה – ואת חששותיו הביע בפני מנהיג צעיר של הניאורדסתור, שנוסד באותה שנה, וביקש ממנו למנוע זאת. היה זה עו"ד צאלח בן יוסף, שותפו של בורגיבה למאבק (ואחר כך יריבו). הוא ברח מתוניס ונרצח בפרנקפורט ב'1961, חמש שנים לאחר עצמאות תוניס. רוצחיו לא נתגלו).

בהפגנת ההמונים נגד הגליית מנהיגי הדסתור לבורג' לה-ביף על ידי הנציב התקיף פירוטון, שילב צאלח בן יוסף בנאומו את הסיסמא "היהודים אחינו הם", עליה חזרו המון המפגינים. גם הוא חשש מפרעות וגם הוא חשב על הסתה, ועל כן נענה בכנות וברצון לבקשת כהן-חדריה.⁶¹

ככל שאנו יודעים וזוכרים, הפעילות הציונית בתוניסיה בשנות השלושים התנהלה כסידרה ובגלוי, ולא היה אירגון או תנועת נוער או עיתון שנאסרו, עד לחוקי וישי והכיבוש הגרמני.

התנועה הלאומית התוניסית יכלה למלא תפקיד מתסיס ומסית נגד היהודים,

אך לא כך היו פני הדברים, ושתי סיבות לכך: היא היתה שקועה במאבקה נגד צרפת, שאותו ניהלה בקשיים רבים ובתנאי דיכוי, וייתכן שמנהיגי הניאודסטור רצו למשוך את היהודים לצידם, ולפחות להבטיח את הנייטרליות שלהם במאבק נגד צרפת. כמו כן, הם חששו שההסתה והפרעות נגד היהודים יסיחו את דעת התוניסים ויסיטו אותם מהמאבק האמיתי לעצמאות תוניסיה. כותב אלתימומי:

במפלגת הניאודסטור, למרות תמיכתם בפלסטינים, לא הסתירו רוב מנהיגיה את מורת רוחם מן ההתעניינות הרבה של חבריה התוניסים במתרחש בפלסטין, עד כדי הסתלקות מהמאבק נגד צרפת ותומכיה.⁶²

גורם בעל משקל בהסתת הערבים במגרב נגד היהודים היו התעמולה הגרמנית והאיטלקית. אלו שפעו משמונה תחנות רדיו, ששידרו למגרב בשפה הערבית – חמש בגרמניה ושתים באיטליה (רדיו רומא ורדיו בארי) וכן רדיו טריפולי מלוב, שהיתה אז בשליטת איטליה. לאלה התוסף כימי הכיבוש הגרמני, החל מ־5 בינואר 1943, "רדיו אלטון" (Radio Patrie) – רדיו המולדת. את התחנה הזאת הקימו הגרמנים והם הפקידו אותה בידי הניאודסטור. בין מפעיליה היה מחמוד מסעדי, מרצה מבריק לשפה ולספרות ערבית בגימנסיה הצרפתית Lycée Carnot, ואחר כך שר החינוך והתרבות בתוניסיה העצמאית. נושאי התעמולה הגרמנית ידועים ולא נרחיב את הדיבור עליהם: היהדות הבינלאומית המשתלטת על העולם, בעלות הברית המשרתות את היהדות הבינלאומית, הציונות המשעבדת את הערבים בפלסטין כחסות הבריטים, וכן הלאה.⁶³ גם ידועים הקשרים ההדוקים של המופתי מירושלים, חאג' אמין אלחוסייני, עם גרמניה הנאצית.

מחקרים של הירשוביץ (1965), אג'רון (1979) וקארפי (1984) שופכים אור על התעמולה נגד היהודים. אג'רון מעריך שהתעמולה הגרמנית לא השיגה את מטרתה במגרב. לדעתו, הסיבה העיקרית לכך היתה סירובה של גרמניה לתמוך בגלוי בתנועה הלאומית הערבית במגרב ולהבטיח תמיכה פוליטית ומעשית לאחר המלחמה. שכן לגרמניה היו התחייבויות כלפי צרפת, ספרד ואף איטליה, שהיתה בעלת בריתה ושותפתה בצפון־אפריקה.⁶⁴

העם התוניסי ברובו לא הסתיר את אהדתו לגרמניה, ובנקודה זו כל החוקרים, גם הערבים, הם תמימי דעים. בורגיבה היה הראשון שנקט עמדה למען בעלות הברית, אם בגלל השקפת עולמו ואמונתו בדמוקרטיה, ואם משום שלפני כל חבריו העריך שהמאבק יוכרע לטובת בעלות הברית.⁶⁵

כימי מלחמת העולם השנייה היו מהומות ופרעות ביהודים, באלכאף (Le Kef), ב־5 באוגוסט 1940; בגאבס (Gabès) ב־19 ביוני 1941; ובגפצה (Gafsa) ביולי 1943. בגאבס נהרגו 7 יהודים ו־18 נפצעו, ומבין הפורעים – 5 הוצאו

להורג! ואילו בימי הכיבוש (יוני 1942–מאי 1943) לא היו מהומות ולא היו פרעות. השלטונות הגרמניים היו מעוניינים בשקט, עד שיגיעו בנסיגתם לגבול האלג'יראי, ואז ירשו הסתה ופוגרומים.⁶⁶ ובאשר להמון העם, לרגשותיו ולהתנהגותו היומיומית – האם היתה בו שמחה לאיד? ובכן, התוניסים שמחו למפלת צרפת, בתקווה שזו תביא להם עצמאות. ואשר ליהודים, ניתן להביא את עדותו של אחד מעובדי הכפייה אצל הגרמנים:

היינו רעבים. קנינו אצל ערבים ביצים במחיר של עוף. הם מכרו לנו מים, היינו צמאים, וכשלא יכולנו לשלם – הם היו שופכים את המים על האדמה; אני עוד זוכר זאת לאחר ארבעים שנה...

לעומת זאת אנו יכולים לציין, שיהודי טריפולי בלוב, וספאקץ בתוניסיה – ערי נמל מופגזות או בסכנת הפגזה – עזבו את בתיהם והתגוררו בכפרים בסביבה, בבתים שערכים השכירו להם או העמידו לרשותם. לניאורדסדור היתה השפעה על המוני העם התוניסי. היא לא הסיתה למהומות אנטישמיות, אך גם לא גינתה אותן בעיתוניה או בדרך אחרת. נראה לנו, שהתוניסים היו כה שקועים במאבקהם הפנימיים (בין הבאי והניאורדסדור) והחיצוניים (נגד צרפת), שלא נתנו דעתם על היהודים, אלא באקראי ובפרספקטיבה לעתיד. למחרת המלחמה יתגלע המתח בין הערבים והיהודים על רקע לאומי בכל חומרתו.⁶⁷

סוף דבר – ראשית מחקר

בתעודה במשרד החוץ בפריס מצוי דו"ח מודיעיני, המוסר ב־7 באוגוסט 1941: היהודים בתוניסיה נבוכים והמומים (déconcertés et consternés) [מתקנן היהודים]; בייאושם הם באו כדברים עם הניאורדסדור אפילו... הם מקווים שהתקנן לא ייושם בכל חומרתו. כת היהודים הינה ונשארה האויב הערמומי והעקשני ביותר לממשלת המרשל [פֶטֶן]. חתום: מפקד הג'נדרמריה.⁶⁸ כתארו את יום השחרור, 7 במאי 1943, כותב כהן־חדריה:

...נפנפתי בשמחה לעבר המשחררים [האנגלים]; התוניסים הביטו בי בתרעומת וכפחד... היהודים בהמוניהם היו אחוזי טירוף שמחה; אף פעם לא חשתי בכאב רב כל כך את הפירוד בין שני החלקים של האוכלוסייה בתוניס.

אכן, ימי וישי והכיבוש הגרמני היו קטליזטור ללאומיות הערבית והיהודית, עד כדי פירוד פיזי.⁶⁹ במכתב מ-29 במאי 1943, שלושה שבועות לאחר השחרור, כותב יעקב צ'רנוביץ (צור), איש הקרן הקיימת, ליצחק לוזון מקיבוץ דן, העומד לצאת לשליחות לתוניס:

את כהן־הדריה לא ראיתי; לעומת זאת שוחחתי עם קצין אחר, גם הוא יהודי, שעבר בארץ בדרכו לסוריה... לפי הידיעות שמסר לי לא סבלו כמעט יהודי תוניס מהכיבוש הגרמני. מצב רוחם של היהודים מדוכא מאד בגלל היחס של השלטונות הצרפתיים, והנכונות לעלייה גדולה.⁷⁰

בימים ההם נמצאו ארץ תוניס ותושביה, על כל חלקי האוכלוסייה, במילכוד נורא, ובין כולם עמדו היהודים גם בסכנת חיים.

הבאנו עובדות בדוקות, הצגנו אותן במבנה שבחרנו – לאחר ארבעים וחמש שנה כמעט. אנו בטוחים שהתמונה אינה שלמה ואינה סופית. אנו זקוקים לחשיפה של מקורות נוספים; ועוד יעסקו חוקרים בחקר תוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה.

הערות

בפרק קודם טיפלנו בענייני כספים (פעמים 28, מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ו, 1986, עמ' 107-125). גם במחקר זה אנו מנצלים את המחקרים הקיימים והמקורות הארכיוניים הפתוחים לציבור, וכן עדויות ממקור ראשון של אישים שהיו מעורבים ישירות במאורעות, הן בהנהגה והן בשורות.

1. נזכיר במיוחד את החיבורים: יומנו של פול גז, 1943: רובר בורג'ל, 1944: ג'אק סאביל, 1954: דינה פארילה, 1971: מישל אביטבול, 1983 - בצרפתית, 1986 - בעברית. וראה ביבליוגרפיה.
2. כראיים, 1978, עמ' 49: בסיס, 1981, הים התיכון, עמ' 235. הם מתייחסים לסוגיית היחסים בין הניאודסותר, התנועה הלאומית התוניסית בראשות בורגיבה, ובין גרמניה ואיטליה בימי הכיבוש. אג'רון, 1979, בפתח מחקרו על התעמולה הגרמנית במגרב והשפעתה על האוכלוסייה הערבית, מצייין - כמו כראיים ובסיס - את מגבלות המחקר, בגלל חיסוי הארכיונים. כראיים מציע תמונה, מגמה כללית. בסיס עיינה בארכיונים באיטליה, והתמונה שלה שונה. אג'רון מצייין שמסקנותיו זמניות בלבד. בארכיון משרד החוץ בפריס, בסידרה 1939-1945, Tunisie, Vichy Guerre Série P, תיקים רבים היו עדיין חסויים ב-1984.
3. ראה בקובץ זה מאמרו של ג'אק טייב "יהודי תוניס בין שתי מלחמות עולם, בין שמרנות לחדשנות".
4. על המשבר הכלכלי בתוניסיה, כהן-חדריה, עמ' 90-91, 96: על מוראטוריום חובות הפלאחים, אמ"ת פריס, תיק 18, פוליו 118: מזכיר את צו המוראטוריום מ-4 בינואר 1934 וחיידושו והחרפתו כצו מ-12 במארס 1942: ג'אמה, הפרק *délais de grâce*, עמ' 130-154. אני מודה מאד לעמיתי וידידי פול צבאג (Paul Sebag) מפריס, שהמציא לי את החיבור של ג'אמה. עוד ראה: בסיס, הים התיכון, עמ' 248: על ההתרוששות, ג'אמה, עמ' 144: עדות פאני וייל, כנראה משנת 1933, אצ"מ K.K.L. S/4882, מכתב ליוסף פישר, נשיא הקרן הקיימת בפריס: ויקטור קטן, נשיא הפדרציה הציונית, ליוסף פישר, ב"ד 14 בינואר 1936, אצ"מ S25/10229; עוד ראה: אברהמי, הכיבוש... כספים, עמ' 114-115, הערות 16-17. שם, על ההתאוששות הכלכלית של יהודי תוניס. אני מודה לד"ר דוד כהן, עמית מחקר ביד טבנקין, שמסר לי את התעודות מהארכיון הציוני בירושלים: ראה מאמרו בקובץ זה.
5. על צמיחתה של התנועה הלאומית התוניסית וייסוד הניאודסותר, ראה: ג'וליון, 1952, עמ' 66-101: לה טורנו, 1962, עמ' 51-91.
6. על שני הכנסים ההמוניים, היהודי והערבי, ראה: אברהמי, מאבקים, עמ' 148-149: וכן ראה: אבן אלח'ג'יה, 1973, עמ' 148-149, המציג בחריפות את הבגידה הגדולה של היהודים, שם, עמ' 123-124, 129-131. על העימות הלאומי, עיול, 1974: אלתימומי, 1978: סנוסי, 1980.
7. בין מייסדי גדוד הקרן הקיימת וראשוניו, נמנו: רפאל בן אשר, היום בקיבוץ כפר-מנחם: אלבר ממי, הסופר וההוגה היושב בפריס; יצחק אברהמי ואברהם צרפתי, מייסדי קיבוץ רגבים; אנדרי בלישע ז"ל. אברהם צרפתי ואנדרי בלישע היו בין מייסדי התנועה החלוצית "צעירי ציון" - ב"ד 14 ביולי 1943, כחודשיים לאחר השחרור - יחד עם יגאל אלעל, היום ברעננה, פעיל מרכזי בחוגים לעברית של נחום ירושלמי (המורה מארץ-ישראל), ונדיה כהן-פרנקו וגד שחר, שניהם בקיבוץ רגבים. על גדוד הקרן הקיימת,

- ראה: *מקדם ומים*, ג, קובץ מחקרים, אוניברסיטת חיפה, האמור להופיע בעריכת יוסף שטרית.
8. על נחום ירושלמי ופועלו, ראה: חיים סעדון, שליחותו של נחום ירושלמי לתוניסיה, 1938-1945, ירושלים 1979. המחקר נמצא בארכיון המכון ביד טבנקין.
  9. מכתב אסטיווה לגנרל וייגאן (Weygand), נציג כללי של ממשלת וישי בצפון-אפריקה, מ-5 באוקטובר 1941, אמ"ח פריס, מיכל 4, תיק 1, פוליו 35.
  10. פופיה, 1943, עמ' 74, 127; בורג'ל, עמ' 197.
  11. על בעלי התפקידים הבכירים בנציבות, ראה: זמרלי, עמ' 11, 16, 17, 24, 137; כהן-חדריה, עמ' 161; סאביל, עמ' 28. "בינוש היה תמיד מלא רצון טוב כלפינו", מעיד בורג'ל הבן. לאמוט דאג להודיע מראש על הצעדים של המימשל נגד היהודים לעו"ד אלבר בסיס (Albert Bessis), אישיות יהודית מכובדת, נציג היהודים וציר במועצה העליונה (Grand Conseil). סאביל, עמ' 28. על גירוש הפקידים הבכירים, פופיה, עמ' 33; כהן-חדריה, עמ' 161; זמרלי, עמ' 44, כותב שהגרמנים התכוונו לערוף את המינהל בתוניסיה ולזרוע תהו ובהוה.
  12. על עמדותיו ועקרונותיו של אסטיווה, ראה: אמ"ח פריס, מיכל 18, תיק 1, פוליו 24, 53, 132. בשאלת סמכותו של הנציב בתוניסיה, שם, פוליו 110. על מינוי קסאויה ואלה, ראה: פאקסטון, עמ' 174, מארוס ופאקסטון, עמ' 96. ביקור ואלה בתוניס, 21 באוגוסט 1941, אמ"ח פריס, תיק 18, פוליו 145; ארכיון מת"י, 6C; סאביל, עמ' 25; פארילה, עמ' 8. היומון *Le Petit Matin* מסר על ביקור זה למחרת, בגליונו 22; בסיס, היום התיכון... עמ' 291, הערה 3. ד"ר דוד כהן מסר לי את התעודה ממשרד החוץ בפריס, ואני מודה לו על כך.
  13. על חוקי וישי לפרטיהם, לגבי צפון-אפריקה, ראה: אביטובל; לגבי אלג'יריה, ראה: אנסקי ואואט; לגבי תוניסיה, ראה: סאביל ופארילה. ריכוז התקנות לתאריכיהן אצל סאביל, עמ' 163-165, אצל פארילה, עמ' 144-145; אצל פארילה יש השוואה בין התאריכים בצרפת, אלג'יריה, תוניסיה, ואף מרוקו לפעמים.
  14. התקנות פורסמו, כעבור ימים אחדים, בעיתון הרשמי התוניסי *J.O.T. - Journal Officiel de Tunisie* כצו מלכותי (Décret Beylical) בחתימת הבאי של תוניסיה, כנהוג לגבי כל צו של המימשל הצרפתי. בימי וישי היה זה אחמד בן עלי, יליד 1882, שהחל "למלוך" ב-1929, ובימי וישי היה בן 78, והיה באי חיוור ביותר. הוא מת ב-1942. אחריו בא מנצ'ף בן נאצר, זקן השושלת, כנהוג כירושה אגנאטית (Agnatique), התקפה בשושלת החוסיינית מאז 1705, פרט למקרי רצח מעטים. ראה להלן, הפרק "מנצ'ף באי ונתנינו היהודים".
  15. סאביל, עמ' 17; על פיטורי יהודים מהוראה וחינוך, פארילה, עמ' 69-73.
  16. כהן-חדריה, עמ' 91, מביא את מקרה בתו שלו, וכותב: "איזה שמות בנפש ילד גרמו גזירות הפלה זו". על גזירות החינוך באלג'יריה, ראה ואואט, תזה בצרפתית; ובעברית: *שורשים במזרח א*, 1986, עמ' 121-144. הסטודנטים התוניסים היו קשורים לאוניברסיטת אלג'יר בלימודיהם ובמבחניהם, כי לא היתה עדיין אוניברסיטה בתוניס. היהודים בטלו מלימודים במשך שנתיים, מאוקטובר 1941 עד אוקטובר 1943, עקב גזירות וישי והכיבוש הגרמני. הם חזרו לאוניברסיטה רק בשנת הלימודים 1943-1944.
  17. על גזירת תנועות הנוער, מכתבו של הנשיא בורג'ל, ארכיון מת"י, 25; מובא אצל סאביל, עמ' 170-171, בסימול אחר. ברשותנו ספר הפרוטוקולים של גודד הקרן הקיימת, חוג סטודנטים ובחורים ציונים-סוציאליסטים, שהזכרנו כבר; ראה לעיל, הערה

7. הרישום בו החל ב־4 ביולי 1939, וב־25 ביוני 1941 כתוב בו: "תנועות הנוער היהודיות חוסלו, אנו נמשיך בפעילות החוג..."; כמו כן, ברשותנו יומן הכיתה ומערך השיעורים בחוג לעברית שקיימנו בבית ספר כ"ח בתוניס, במסגרת החוגים לעברית של נחום ירושלמי. היומן נפתח ב־2 בדצמבר 1941. נחיתת הגרמנים ב־9 בנובמבר 1942 שמה קץ לפעילות החוגים. בית ספר כ"ח הפך למקום ריכוז של עובדי הכפייה ומחסן הקהילה. ב־25 באוקטובר 1942 קיימנו את טקס חלוקת הפרסים לסוף שנת הלימודים, בנוכחות הנשיא בורג'ל. היומן היהודי *Le Petit Matin* דיווח בהרחבה על האירוע התגיגי במדורו "Jeunesse" ("נוער") מיום 2 בנובמבר 1942: גיליון זה נמצא בארכיון המכון ביד טבנקין. באותו יומן הכיתה אנו רושמים שהחוג לעברית נחדש ב־19 ביולי 1943, באחת הכיתות של הגימנסיה הממלכתית הצרפתית (Lycée Carnot), ובחוג 23 תלמידים. חמישה ימים לפני כן, ב־14 ביולי 1943, נוסדה התנועה החלוצית "צעירי ציון".
18. על הופעת העיתון הישראלי, סאביל, עמ' 28; פארילה, עמ' 74-79; אביטבול, עמ' 12-19; על היומן *Le Petit Matin*, ראה: סוריו, 1975, עמ' 189-191; על המדור היהודי "Jeunesse", ראה: רפאל בן-אשר, תולדות תנועת השומר הצעיר בתוניסיה, עמ' 34. רפאל בן-אשר (או ריימון ג'ורנו - Raymond Journo) היה בין יוזמי הרעיון והמדור. הכתבים היו חברי גדוד הקרן הקיימת ואחרים. לאלבר ממי, איש הגדוד, היה מדור "שאלות של קוראים". לא אחת היינו מציאים את השאלות ואת הקוראים. בארכיון המכון ביד טבנקין ישנם מספר גיליונות של המדור "Jeunesse", בהם גיליון אחד מ־2 בנובמבר 1942, האחרון לפני הכיבוש, כנראה: ראה להלן, בהערה 28, הערכת אסטיווה על המדור.
19. סאביל, עמ' 16. לפי סאביל, היו באותה עת 2,490,000 מוסלמים, 108,000 צרפתים, 94,000 איטלקים ועוד מאלטזים ויוונים - בסך הכל יותר מ־2,692,000 נפש. היהודים היוו כ־3.3 אחוז מאוכלוסיית תוניסיה. אין סאביל מביא סימוכין. פארילה לא מצאה עקבות של טפסי המפקד, והיא כותבת: "דיוק המספרים [של סאביל] מעיד כנראה שמקורם בספירת הטפסים...". פארילה, עמ' 61; ראה גם הטל, 1960, באנגלית, עמ' 4-15; וכן הטל וסיטבון, עמ' 290.
20. פארילה, עמ' 79-83, מרחיבה את הדיבור על גורל בתי הקולנוע של היהודים: ה-"Colisée" היה קיים עוד בשנות ה־70. בשנת 1951 נתקיימה בו עצרת זיכרון לשואה ולגבורה, ותמונות מהעצרת שמורות בארכיון המכון ביד טבנקין.
21. אברהמי, הכיבוש... כספים, עמ' 114 והערה 14.
22. פארילה, עמ' 91-97, דיון מפורט על גזירת עורכי־הדין ואנשי משפט. לדבריה: 169 עורכי־דין הוצאו מהלשכה, 29 (שהם 17 אחוז) המשיכו לעבוד במקצועם; אברהמי, תזה, א, עמ' 168; ב־1907 היו 9 עורכי־דין יהודים, ב־1942 היו 180; עדות עו"ד רוג'ה תמאם (Roger Temmam), ראיון מוקלט שערכנו במשרדו בניצח ב־1 ביולי 1983, ארכיון המכון ביד טבנקין.
23. פארילה, עמ' 84-91, דיון מפורט על גזירת הרופאים; מכתבו של הנשיא בורג'ל, מח"י 25, מובא אצל סאביל, עמ' 173-173, בסימול אחר. ב־12 בינואר 1941, הונהג קיצוב לחם, בסיס, הים התיכון... עמ' 309. בכדי להקל על מצוקת המזון של ההמונים הקציב הממשל כמויות גדולות של קמח ושמן לטיגון מאכל עממי ומשביע אצל הערבים וגם היהודים, מעין לביבות - "קונדיל" או "פטאיר". ה"פטאיריה", מוכרי הליבות, נמצאו בשכונות הערביות אך גם ביהודיות, וגם יהודים יכלו ליהנות מהקלה זו. אולם מכירת

- מצרך זה הוגבלה לשעות קבועות.
24. עדותם של עובדי כפייה. אחד מהם התבטא כך: "לו ידעת את ערכה ומחירה של חולצה של חולה גרדת!"
25. ד"ר רוג'ה נטף היה היהודי הראשון שלא הוטלו עליו תקנות וישי, בגלל שירותו הצבאי ובגלל תרומתו הגדולה לרפואה הציבורית, במלחמתו בגרענת (Trachoma) שעשתה שמות בקרב האוכלוסייה הערבית וגם היהודית, בפרט בדרום הארץ. עו"ד פול גז היה היהודי השני שלא חלו עליו גזירות וישי. כידוע, הוא מילא תפקיד מכריע בימי הכיבוש הגרמני, בעמידתו הגאה והאמיצה בפני הגרמנים. דברי הערכה של אסטיווה על ד"ר רוג'ה נטף, פארילה, עמ' 91: כ-27 בפברואר 1942 כתב אסטיווה למוזכר המדינה לענייני חוץ, בווישי: "האיטלקים... משתדלים מאד... לקרב את היהודים. בית החולים האיטלקי בתוניס פתוח לרווחה לרופאים ומנתחים יהודים, הם מסבירים להם פנים מאד מאד." אמ"ח פריס, תיק 18, פוליו 116. אכן, הרופאים היהודים לא הורשו לשרת בבתי החולים.
26. על המוראטוריום, ראה לעיל הערה 4: אברהמי, הכיבוש... כספים: למסקנה זו מגיע גם אוט לגבי יהודי אלג'יריה – כלומר, לא היה גול רכוש; הצרפתים חששו מאנדרלמוסיה כלכלית בארץ וגם הזמן לא הספיק, אוט, עמ' 84.
27. אמ"ח פריס, תיק 12, פוליו 98-102; המברק, שם, פוליו 144, בכתב ידו של מנצף באי ובחתימתו, כנראה. בתשובתו דחה פטן את דרישות הבאי, שם, פוליו 101-102.
28. אמ"ח פריס, פוליו 100-103. אסטיווה התכוון לזיוף טופס מיפקד האוכלוסין על ידי יהודים ועיסוקם בשוק השחור; בעניין העיתון היהודי, אסטיווה התכוון למדור היהודי "Jeunesse", ראה לעיל, הערה 18.
29. ראה להלן הפרק "מנצף באי והיהודים".
30. מוחמד מנצף באי ירש מאביו את רוח המרי בשלטון הצרפתי. אביו, מוחמד נאצר באי, ישב על הכס בשנים 1906-1922, ותמך בגלוי בדרישות הלאומיות של תנועת הדסתור, שייסד והנהיג עבד אלעזיז אלת'עאלבי. מנצף נולד ב-4 במארס 1881, שמונה ימים לפני חתימת חוזה "החסות", הפרוטקטורט. הוא עלה לכס המלכות ב-19 ביוני 1942, עשרים שנה אחרי אביו, הודח ב-14 במאי 1943, שבוע ימים לאחר השחרור, והוגלה לדרום אלג'יר, ויתר על כסאו ב-6 ביולי 1943 ומת בגלות, בדרום צרפת, ב-1 בספטמבר 1948. אביו ישב על כס המלכות 16 שנה והוא, מנצף – פחות משנה.
31. בסוגיית היהודים האיטלקים בתוניסיה, ראה מאמרו המקיף של דניאל קארפי בציון, "השלטונות האיטלקיים ויהודי תוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה".
32. ראה, למשל: בורג'ל, עמ' 42; וכן ראה: ראיון עם בורג'ל מ'27 ביוני 1983, ארכיון המכון ביד טבנקין. לדברי בורג'ל הבן, גם הנציב וגם הבאי "יכלו רק לייעץ לציית".
33. פארילה, עמ' 23-24, לפי היומון *Le Petit Matin* מ'12 באפריל 1941 ו'1 באפריל 1942. עדות אסטיווה במשפט, לונדון, עמ' 54, עם שינוי פרטים: 10,000 פרנק בשנת 1942 ו'5,000 פרנק ב'1943 – בימי הכיבוש.
34. על מוריס ניואר, בסיס המייסדים, עמ' 111; על עו"ד אלבר בסיס, בסיס, הים התיכון... עמ' 342, וכן הערה 11, לעיל; גב' כהן-חדריה פנתה בעצמה לארכיגמון. אחותה היתה בין האסירים הפוליטיים, כך העידה בפנינו בפרס. פניית האסירים עצמם למפקד הכלא, בעדות פול צבאג (Paul Sebag), בראיון איתו בפרס ב'15 ביוני 1983, אי"ט המכון. פניית ד"ר חביב ת'אמר, כראיים, עמ' 48. וכן ראה: לה טורנר, עמ' 95: עדות אסטיווה עצמו במשפטו, ג'. לונדון, עמ' 42-43. וכן ראה: עדות מנהל משרדו, ג'אק וימון (Vi-mont) בבית המשפט, א"ל פריס, עמ' 9 bis.

35. במכתב למזכיר המדינה לענייני חוץ בווישי, מדווח אסטיווה ב־6 בספטמבר 1941 על משפטם וגזר דינם של 9 קומוניסטים תוניסים, ב־30 באוגוסט 1941. ששה נידונו למאסר בין שנה לארבע שנים ולקנסות כספיים: שלושה זוכו. לפי שמותיהם כולם יהודים – שמאמה מואיז וג'ורג' שתרוב, זירת, גוזלן, כהן, גו – כולם תוניסים, ר־2 מהם (גאליקו רוסי) בעלי נתינות איטלקית. שלושת האחרונים זוכו.
36. בורג'ל, עמ' 21–24, משבח את הנציב ואנשי הנציבות על התערבותם הנמרצת, הקשבתם ואהדתם, ראה לעיל הערה 11. מכתב המחאה של אסטיווה, מת"י, 35, מובא אצל אביטבול, עמ' 212, בצרפתית, ועמ' 194 במהדורה העברית.
37. בורג'ל, עמ' 51–52. שחרור בני הערובה, פול גו, עמ' 36 ו־70; בורג'ל, עמ' 159. לדברי הנשיא בורג'ל, ב־6 בינואר היו עצורים עדיין 50 בני ערובה, פול גו, עמ' 67; ואולם, לפי יומנו של פול גו, עמ' 35, 37, 47, שוחררו כבר 83 איש עד 30 בדצמבר, ומכאן, שנשארו פחות מ־17 איש עצורים. בני הערובה היהודים בעלי הנתינות האיטלקית שוחררו לפי דרישת השלטונות האיטלקיים. ככלל, במברק מ־9 בדצמבר 1942, המטכ"ל הגרמני מורה לראהן, הנציג הפוליטי של הרייך בתוניס, "להימנע מליישם את הגזירות לגבי היהודים בעלי אזרחות איטלקית", אצל סאביל, פאקסימיליה של התעודה בעמ' 131, ותרגום לצרפתית בעמ' 186; בסיס, הים התיכון... עמ' 322.
38. סאביל, עמ' 40 ו־128–129; בסיס, הים התיכון... עמ' 322. לדבריה, גזירת הטלאי ניתנה שוב בפברואר 1943 ולא במארס. על הטלאי הצהוב בצרפת ובכלל, ראה: פוליאקוב, 1949, הסוקר את תולדות הטלאי הצהוב.
39. על פרשת הקנסות, ראה: אברהמי, הכיבוש... כספים, עמ' 117, וכן שם, שאלת החזרת הנכסים לבעליהם.
40. פרוטוקול ישיבת ועד הקהילה עם נכבדים ועשירים מבני הקהילה, בה הציג הנשיא בורג'ל דרישת הקנס של 20 מיליון, את הפתרון המוצע ואת העזרה המובטחת של המזכיר הכללי של הממשלה, מנהל האוצר, והנציב, תעודה מ־21 בנובמבר 1942, מת"י, 21; ראה גם עדות בורג'ל הבן, ראיון מ־27 ביוני 1983, ארכיון המכון ביד טבנקין; ראה בקובץ זה, בנספח למאמרו של ג'אק טייב, רשימת היהודים העשירים בתוניס אשר משכנו את נכסיהם.
41. מת"י, 20. אני מודה למר לאון מצליח, מנהל Consistoire Central Israélite de France et d'Algérie, איש ספאקז במוצאו, שהמציא לנו תעודה מאלפת על מועצת השמן וייסודה, הנושאת את הכותרת: "הקמת המועצה ותפקידיה" (Centre d'Achat Régional des Huiles d'Olive de Tunisie) C.A.R.H.O.T. מרכז הקנייה האזורי של שמן הזית בתוניסיה, גוף ממלכתי "שהוקם בכדי לממן ולעזור לייצור שמני הזית וייצואם". מכתבו של מר מצליח מאוגוסט 1986, בארכיון המכון ביד טבנקין.
42. מת"י, 6C; וכן: מת"י, 35; מכתב בורג'ל לסניגורו של אסטיווה, מ־28 בפברואר 1946, ממנו מצטט אביטבול, עמ' 81 והערה 105 במהדורה הצרפתית, עמ' 181; הערה 105 במהדורה העברית. וכן עדות בורג'ל הבן, המזכיר את עדות אביו לטובת אסטיווה, בראיון מ־27 ביוני 1983, ארכיון המכון ביד טבנקין; א"ל פריס, משפט אסטיווה ודנן, עמ' 28, עדות ראייה של שלישו הצבאי של אסטיווה על חטיפתו על ידי הגרמנים. עדות אסטיווה עצמו, במשפטו, ג'. לונדון, עמ' 62. פסק הדין של אסטיווה, שם, עמ' 197–198. בפסק הדין הוזכר שחרור האסירים הפוליטיים וצוין שמעשה זה נלקח בחשבון לזכותו בפסק הדין.
43. סאביל, 1954, עמ' 23–24; פארילה, 1971, עמ' 20–25; אביטבול, עמ' 69 בצרפתית, עמ'

- 66 בעברית. סאביל מעריך, שחבר עוזריו השפיע עליו: פאריילה רואה באדיקותו וגם בנסיבות המדיניות והכלכליות את סיבת הריסון והמתינות של אסטיווה, ואביטבול וזקף זאת לאדיקותו ולהשפעת עוזריו. בשביל אסטיווה עצמו, מדיניותו נבעה מהבנתו את אינטרס צרפת ודאגתו ליוקרתה, לונדון, פרק החקירה, עמ' 25-63.
44. פופיה, עמ' 17-18, 27. על גילבו, מכתב ראהו למשרד החוץ בברלין, סאביל, עמ' 183.
45. על התפרצויות אנטישמיות, סאביל, עמ' 136: בסיס, הים התיכון, עמ' 322: בסיס מציינת שבעיר סוסה היה נתון המנהל הצרפתי להשפעת אנשי ה-P.F.F.: אלה הכבידו דם על היהודים ואילצו אותם לשאת את הטלאי הצהוב. על חסות הצרפתי והמחסה אצלו עדות בני הזוג בפני ("א"); על הבדידות והמועקה בימי וישי והכיבוש, ראה: אלבר ממי, נציב המלח, הפרק "המלחמה", עמ' 291 כמהדורה הצרפתית, עמ' 184 בעברית. אין זה חיבור היסטורי, אך זהו תיאור אמין ביד אמן על חיי היהודים ורגשותיהם בימי וישי והכיבוש הגרמני.
46. על נציבות פירוטון וגיון, ראה: כהן־חדריה, עמ' 99, 120, 144. זו עדות של איש שהכיר את האנשים כמישור הצרפתי והערבי והיה קרוב לאירועים. מנהיגי הדסתור - וראשון בהם בורגיבה - ופעילים קומוניסטים הוגלו אל גבול הצחרא, לבורג' לה־ביף (Bordj le Boeuf), היום בורג' בורגיבה: "Je ferme Bordj le Boeuf", דברי הנציב גיון, כהן־חדריה, עמ' 121: על מהומות ב־9 באפריל 1938, ראה: בסיס, הים התיכון... עמ' 229.
47. על שחרור מנהיגי הניאיר־דסתור והחזרתם לתוניס, ראה: כראיים, עמ' 54-56: בסיס, שם, עמ' 362. היה זה קלאוס ברבי, שנשפט ונידון בליון (Lyon), ששחרר אותם מידו הצרפתים, ב־16 בדצמבר 1942. ראה: בסיס, שם, עמ' 344.
48. אמ"ח פריס, תיק 12, פוליו 171-179, ועל היהודים במיוחד, שם, פוליו 178.
49. על אירועים אלה, על ראשית דרכו וצעדיו הראשונים של מנצף במלכות, ראה לעיל הערות 27 ו־30: על מנצף באי - האיש, מלכותו וגורלו - ראה: זמרלי, 1971. צאדק זמרלי היה ראש הטקס של הבאי מנצף החל מ־11 באוגוסט 1942, יום מסירת מחברת 16 הדרישות, שכבר הזכרנו. הוא היה גם מתורגמן ראשי שלו וליווה את מנצף באי כל עת מלכותו ועד הדחתו. נוסח 16 הדרישות, ראה: בסיס, הים התיכון... עמ' 387-390, וכן ראה: אמ"ח פריס, תיק 12, פוליו 95-100. בהערה בכתב ידו של אסטיווה רשום שזהו נוסח מכתבו של מנצף באי למרשל פטן מ־8 באוגוסט 1942.
50. ראה מה שכתבנו בסוגיה זו בתזה, כרך ב, עמ' 282, לתעודה 49 של פנקס ק"ק פורטוגויזים בתוניס. לפי התעודה, נהוג היה לתת מתנות למלכות ולמושלים בעיד אלצעיר ובעיד אלכביר, כלומר בסוף צום מדיאן וביום העשרה בחודש התג', העלייה לרגל למכה. מתייה דה לספס (Mathieu de Lesseps), אביו של פרדיננד חופר תעלת סואץ, שהיה קונסול צרפת בתוניס בשנים 1827-1832, כותב: "מה שנחשב אצלנו כחילול כבוד... ושחיתות הריהו כאן תואר כבוד, שמתגאים בו." וראה שם את הדיון על מתנות במזרח לסוגיהן, וכן את המקורות והתייעוד לדיון. נוסף ונביא דוגמה מתוניס העצמאית: כשבורגיבה ביקר בבית הכנסת אלגריבה בג'רבה, בשנת 1967, העניקו לו יהודי ג'רבה כמתנה ספר תורה מזהב, מעשה ידי הצורף האמן יוסף שיכלי. קלף התורה הזומן מיישראל, עדות יוסף שיכלי בפנינו, בפריס, ב־1983; וראה תמונה שמסר לי, ועליה נתונה לו תודתי.
51. כראיים, עמ' 61, כותב: "היחסים בין הבאי הניאיר־דסתור היו רוויי מתח עצור אך רצוף". בסיס, מנצף... עמ' 106; וכן ראה: בסיס, הים התיכון... עמ' 355: "הנסיך מוחמד (בנו של מנצף) מצהיר בסודי סודות: הדסתור חותר תחת סמכות הבאי."

52. עדות כלתו, ששמעה זאת מפיו, כפי שמסר לי ידידי ועמיתי פול צבאג.
53. בסיס, היום התיכון... עמ' 105: כראיים, עמ' 59: סאביל, עמ' 39, המצטט: "...avec le consentement de son Altesse le Bey. Esteva étant au courant..." של הגנרל נהרינג, מפקד כוחות הציר בצפון־אפריקה, אותו הקריא קצין הס"ס ראון בפני הנשיא בורג'ל והרב הראשי ליהודי תוניסיה, ר' חיים בלעיש.
54. מת"י, סדרה LXXXIV, מס' 79. על שלשת האישים המוסלמים, ראה: בסיס, מנצף... עמ' 101 ואילך. מוחמד שניך היה ראש השרים של ממשלת הבאי, מ' 31 בדצמבר עד להדחתו של מנצף באי כ' 14 במאי 1943. בתעודה צוין מוחמד שניך בתור "ancien Pre-mier Ministre de Son Altesse Moncef Bey" – "השר הראשון לשעבר", ומכאן, שפגישו זו זומנה לאחר הכיבוש על ידי אישים אלה. ראה: זמרלי; וכן ראה: בסיס, הים התיכון... עמ' 339–341, ובסיס, מנצף... עמ' 105.
55. עדותה בפנינו של שולמית אלעל מרעננה, נכדת הרב הראשי, באוקטובר 1983. על נהגיו כבוד למלכות בתוניס, ראה: אידריס, בקובץ *Initiation à la Tunisie*. Paris 1950, עמ' 173. על יחסו של מנצף באי, ראה גם: סאביל, עמ' 44, ופארילה, עמ' 32–37. פארילה מסכמת את הדיון על מנצף באי והיהודים, ומעירה ש"עמדת מנצף באי ויחסו כלפי היהודים ראויים לציון משום כוונותיו יותר מאשר מעשיו", והיא מוסיפה, שזמרלי, ראש הטקס ומקורב לבאי בתוקף תפקידו, אינו מזכיר כלל את יחסו של מנצף לבעיות הקהילה היהודית. כך בחיבורו של זמרלי על מלכות מנצף באי. מכל מקום, היהודים העניקו לו הילה של כבוד, בפרט אחרי מותו.
56. ראה ביבליוגרפיה: סנוסי, למשל, כותב: "...une épreuve de force a mis face à face le "nationalisme" tunisien et le "nationalisme" juif..." במרכאות כפולות, סנוסי, 1980, עמ' 81. אותו סנוסי מצטט את העיתונאי הלאומי התוניסי שאדלי ח'יר אלה, שכותב בעיתון *"Etendard Tunisien"*, אחרי פרעות אוגוסט 1929 בחברון וצפת: "...Pas plus qu'il n'existe de patrie catholique, protestante, bouddhique, il ne saurait y avoir de patrie basée sur le Judaïsme". הערה 64.
57. פרטים על התנועה הציונית בתוניס, ראה: ש' ברד, לתולדות... 1980.
58. על הפעילות האנטי־ציונית, ראה: עז'ל פייצל, השאלה הפלסטינית בראי העיתונות...; סנוסי הפעילות הציונית, עמ' 81, עמ' 112; על העיתונות הערבית, שם, וכן סורי, העיתונות המגרבית...; על כססוך הכותל המערבי, מאורעות 1929 והוועידה האסלאמית בירושלים, ראה: יהושע פורת, 1976, עמ' 221–222, ופורת, 1978, עמ' 21–29; באשר לסרט, היינו נוכחים כשפקיד ערבי מהעירייה תלה הודעה על דלת הכניסה של הקולנוע: "הקרת הסרט 'הארץ המובטחת' בוטלה"; עשרות ערבים, מהם סטודנטים מ'ג'אמע אלזיתונה", האוניברסיטה האסלאמית הנוודעת בתוניס, מתאו כף והתפזרו; הסרט הוקרן בביתו של ויקטור קטן, נשיא הפדרציה הציונית, בפני קהל מצומצם, וגם אנו צפינו בו.
59. על שני דוברי הלאומיות התוניסית נגד הציונות, ראה: סנוסי עמ' 103.
60. על מהומות 1932 בערים שונות, עז'ל, עמ' 21; סנוסי, עמ' 112.
61. כהן־חדריה, עמ' 111–113; על פרובוקציה והסחת המוסלמים נגד היהודים על ידי המימשל הצרפתי, ראה: א' ממי, נציב המלח, עמ' 273 בצרפתית, עמ' 172 במהדורה העברית; כהן־חדריה, 1976, עמ' 112; אלתימומי, 1982, עמ' 178. כמובן, קשה למצוא סימוכין לכך בתיעוד הרשמי בארכיונים הממלכתיים.
62. אלתימומי, עמ' 192.
63. אג'רון, עמ' 14; עמ' 31–32 על נושאי התעמולה הגרמנית; בסיס, הים התיכון... עמ'

- 279, 343. בשנות השלושים הופיע בתוניס מחמוד מסעדי, צעיר בוגר הסורבון (agrégé) d'arabe), והחל להורות בגימנסיה הצרפתית בכיתות הגבוהות. הוא הפיח רוח חדשה ורעננה בהוראת הערבית. ב־1986 היה יושב־ראש בית הנבחרים בתוניס, לאחר שמילא תפקידים בכירים במישל תוניסיה העצמאית.
64. על כשלון התעמולה הגרמנית, ראה: אג'רון, עמ' 36, 38.
65. על עמדת בורגיבה, ראה: כראיים. כן ראה: לה טורנו, עמ' 95–97, המצטט את מכתבו־צוואתו של בורגיבה, אותו שלח מכלאו וגלותו בצרפת, ב־8 באוגוסט 1942, לד"ר חביב ת'אמר. במכתב זה מדגיש בורגיבה את תמיכתו ותמיכת תנועתו בבעלות הברית, ללא תנאי. נעיר, שד"ר חביב ת'אמר (Habib Thameur), מנהיג הניאודספור הבולט בתוניס בימי וישי והכיבוש, היה ידוע באהדתו ובתמיכתו בגרמנים, ואף עזב את תוניס לרומא, ב־2 במאי 1943, תמישה ימים לפני השחרור, על מנת להקים שם משרד של הניאודספור, להמשך המאבק נגד צרפת; בסיס, הים התיכון... עמ' 363. על שמו נקרא הפארק הציבורי הגדול שהוקם על בית הקברות היהודי הישן, בלב העיר, למרות מאבקי הקהילה ובראשה עו"ד שארל חזאד, נשיא הקהילה אחרון בתוניס. על אהדת התוניסים הערבים לגרמנים, ראה: למשל: אלתימומי, עמ' 188; בסיס, הים התיכון... עמ' 280–281, עמ' 344, והערה 49.
66. על המהומות ופרעות, ראה: אמ"ח פריס, תיק 18, פוליו 4 – מהומות אלכאף. "...מעט פצועים, מקרה לא חמור אך סימן לבאות...". כן ראה: לה טורנו, עמ' 95. על המהומות אנטישמיות בסיליאנה (Siliiana), ובת'אלה (Thala), ב־9 באוגוסט 1940, אמ"ח פריס, שם, פוליו 7; במברקו למשרד החוץ בווישי שואל הנציב אסטיווה: "איך להרגיע את ההמונים המוסלמים". על פרעות גאבס, ב־19 במאי 1941, שם, שם, פוליו 44. עוד ראה: בסיס, הים התיכון... עמ' 300; בסיס, מנצף... עמ' 155; אלתימומי, עמ' 179; קארפי, 1987, עמ' 77 והערה 64. בארכיון המכון ביד טבנקין יש עדויות של בני גאבס, עדי ראייה לפרעות – אבנר דגני (בוכבוזה) ויאיר רוקח (רקח), אשר אביו מסעוד רוקח, היה בין הקורבנות. על הוראות ראה: להימנע מפוגרומים עד שהצבא הגרמני יגיע לגבול אלג'יריה, ראה: תעודה אצל סאביל, פאקסימיליה, עמ' 75, ובתרגום עמ' 184.
67. עדות מר ג' ב' בפנינו, בחיפה, 24 בנובמבר 1982, ארכיון יד טבנקין, המכון. עדות בפנינו של מ' ב', איש ספאק; על "נייטרליות" הניאודספור בקשר למהומות אנטישמיות, ראה: בסיס, הים התיכון... עמ' 300. על החרפת המתח לאחר המלחמה, ראה: אבן אלח'וג'ה, עמ' 129.
68. אמ"ח פריס, תיק 127, פוליו 31; וראה תיאור התקופה והלך־הרוח אצל א' ממי, נציב המלח, פרק "המלחמה", שהזכרנו כבר בהערה 45.
69. כהן־חדריה, עמ' 168; "הפירוד הפיזי" – מ־90,000 היהודים ב־1946 נשארו היום כ־3,000, וזו התופעה בכל ארצות האסלאם. מחצית יהודי תוניס עלו ארצה ומחציתם היגרו לצרפת.
70. ארכיון משפחת לוזון, קיבוץ דן. מובא ב"יצחק לוזון, דרך חלוק מתוניס", חוברת זיכרון בהוצאת המשפחה, אוגוסט 1985, עמ' 34. שם פאקסימיליה של המכתב.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

- Archives Nationales. Paris Cote: 334 AP 31. ארכיון לאומי
Haute Cour de Justice-Procès de l'Amiral Esteva et du
Général Dentz – Mars–Avril 1945 (Compte rendu
sténographique). Paris – Lyon 1945. א"ל פריס
- Archives du Ministère des Affaires – החוץ – ארכיון משרד
Guerre Etrangères, Quai d'Orsay. Paris. בשם: **הסידרה**
1939–1945. Vichy Tunisie Série P. תיקים רבים בסידרה זו היו
עדיין חסויים בשנת 1984. אמ"ח פריס
- Centre de Documentation – מרכז לתיעוד יהודי בן זמננו –
Juive Contemporaine – C.D.J.C. Paris סידרה
CCCLXXXVIII כולה על תוניסיה; נציין רק את מספר התעודה
בסידרה, אלא אם כן היא שייכת לסידרה אחרת. מ"ת
- ארכיון יד טבנקין, המכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית
בארצות המזרח – יד טבנקין, אפעל. א"י"ט המכון
- יומן גדוד הקרן הקיימת לישראל. ספר הפרוטוקולים של אסיפת
הגדוד, 4 ביולי 1939 – 25 יוני 1941. יד טבנקין, ארכיון המכון. יומן הגדוד

מחקרים

- Michel Abitbol. *Les Juifs d'Afrique du Nord sous Vichy*.
Paris, 1983. אביטבול, 1983
- מיכאל אביטבול, *יהודי צפון-אפריקה במלחמת העולם השנייה*,
ירושלים תשמ"ו. אביטבול, תשמ"ו
- מחמד אלחביב אבן אלח'ג'ה, *יהוד אלמערב אלערבי (יהודי
המגרב הערבי)*, אלקאהרה, 1973. אבן אלח'ג'ה, 1973
- יומן החוגים לעברית ומערך השיעורים, 1941–1942. יצחק אברהמי, 1941–1942
הפסקה בגלל הכיבוש הגרמני; חידוש החוגים ב־1943.1943.7.
יד-טבנקין, ארכיון המכון.
- יצחק אברהמי, 1982, ק"ק יצחק אברהמי, *ק"ק פורטוגיזים ה"ו בתוניס ופנקסה*, דיסטריציה,
2 כרכים, אוניברסיטת בר-אילן, 1982. יצחק אברהמי, 1982
- יצחק אברהמי, 1982, יצחק אברהמי, *"מאבקים רעיוניים וציבוריים ביהדות תוניס
בראשית השלטון הצרפתי 1881–1914"*, קו לקו, מחקרים על
יהדות המגרב לזכרו של שאול זיו (זיני) ז"ל, בעריכת הרב משה
עמאר, ירושלים, 1982, עמ' 142–154.
- יצחק אברהמי, 1986, יצחק אברהמי, *"קהילות יהודי תוניסיה בימי הכיבוש הגרמני.
ענייני כספים"*, פעמים 28, ירושלים, 1986.

- Charles Ageron, *Les populations du Maghreb face à la propagande allemande; in Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, no. 114, Avril 1979. אג'רון, 1979
- Yves Claude Aouate, *Les Juifs d'Algérie durant la seconde guerre mondiale*, 2 Vol., Nice 1984. אואט, 1984
- Robert Borgel, *Etoile Jaune et Croix Gammée*, Tunis, 1944. בורג'ל, 1944
- Juliette Bessis, *La Méditerranée fasciste. L'Italie Mussoiliniennne et la Tunisie*, Paris 1981. בסיס, 1981, הים התיכון
- Juliette Bessis, Sur Moncef Bey et le Moncefisme, in *Revue française d'Histoire d'Outre Mer*, Tome LXX 1983, nos. 260–261, pp. 97–131. בסיס, 1983, מנצף
- Juliette Bessis, *Les Fondateurs*, Index biographique des cadres syndicalistes de la Tunisie coloniale (1920–1956), Paris, 1985. בסיס, 1987, המייסדים.
- Francis Jamet, *Le crédit à l'agriculture et la consolidation des dettes agricoles en Tunisie*, Tunis 1935. ג'אמה, 1935
- Charles André Julien, *L'Afrique du Nord en marche. Nationalismes musulmans et souveraineté française*, Paris 1952. ג'ולייין, 1952
- ש' גינוסר, תושב בתים, רופא מתונים, מספר על מעללי הנאצים ראוף וויבקה, על המשמר, 1 במאס 1963, עמ' 1–2. (הרופא הוא ד"ר ליאופולד ברטווס (Beretvas). גינוסר, 1963
- Paul Ghez, *Six mois sous la botte*, Tunis 1943. פול גז, 1943
- Robert Attal, "Tunisian Jewry during the last twenty years", *Jewish Journal of Sociology*, vol. 2 no. 1, June 1960. pp. 4–15. הטל, 1960
- ל' הירשוביץ, הרייך השלישי והמזרח הערבי, תל-אביב 1965. הירשוביץ, 1965
- Sadok Zmerli, *Espoirs et déceptions en Tunisie 1942–43*, Tunis 1971. זמרלי, 1971
- Elie Cohen-Hadria, *Du Protectorat français à l'Indépendance tunisienne. Souvenirs d'un témoin socialiste*, Nice 1976. כהן-חדריה, 1976
- Roger Le Tourneau, *Evolution politique de l'Afrique du Nord musulmane 1920–1961*, Paris 1962. לה טורנו, 1962
- Geo London, *L'Amiral Esteva et le Général Dentz devant la Haute Cour de Justice*, Lyon 1945. לונדון, 1945
- Michael R. Marrus & Robert O. Paxton, *Vichy et les Juifs*, Paris 1961. מארוס-פאקסטון, 1981
- A. Memmi, *La statue de sel*, Paris 1953. ממי, 1953
- Jacques Sabille, *Les Juifs de Tunisie sous Vichy et l'occupation*, Paris 1954. סאביל, 1954

- Chirstiane Souriau-Hoebrechts, *La Presse Maghrébine. Libye. Tunisie. Maroc. Algérie*, CNRS. Paris 1975. סוריו 1975, עיתונות
- Mohamed Larbi Snoussi, *Les activités sionistes dans la Tunisie de l'entre-deux guerres (1920-1939)*, Université de Tunis, 1980. סנוסי, 1980
- חיים סעדון, שליחותו של נחום ירושלמי לתוניסיה 1945-1938, עבודה סמינריונית, האוניברסיטה העברית ירושלים, 1979. סעדון 1979, ירושלמי
- Fayçal Ghoul, *La question palestinienne à travers la presse tunisienne 1917-1936*, Université de Nice 1974. ע'ול, 1974
- Dina Farella, *La condition des Juifs du Protectorat français de Tunisie sous le Gouvernement de Vichy de Juin 1940 à Novembre 1942*, Nice 1971. פארילה, 1971
- Léon Poliakov, *L'Etoile Jaune*, Paris 1949. פוליאקוב, 1949
- Jean Pupier, *Six mois de guerre à Tunis*, Tunis 1943. פופיה, 1943
- יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1918, מהדורה שנייה, תל-אביב 1976. פורת 1976, צמיחה
- יהושע פורת, ממהומות למרידה - התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939-1929, תל-אביב 1978. פורת 1978, ממהומות
- דניאל קארפי, המופתי של ירושלים אמין אלחוסייני ופעילותו המדינית בימי מלחמת העולם השנייה (אוקטובר 1941-יולי 1943), *הציונות*, מאסף ט', עמ' 285-316. קארפי, 1984
- דניאל קארפי, "השלטונות האיטלקיים ויהודי תוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה (ינואר 1940-מאי 1943)", *ציון* נב, א, תשמ"ז, עמ' 57-106. קארפי, 1987
- Romain Rainero, "Notes sur la politique fasciste envers les pays Nord Africains et spécialement la Tunisie" in *Actes du Premier Congrès d'Histoire et de la Civilisation du Maghreb*, Université de Tunis, 1979, Tome II, pp. 311-330. רינרו
- אלהאדי אלתימומי, אלנשאט אלצהיוני בתונס בין 1897 ו-1948 (הפעילות הציונית בתוניס בין 1987 ו-1948), תוניס 1982. אלתימומי, 1982

ראיונות

- בנו ויד ימינו של הנשיא בורג'ל, פריס, 27.6.1983. Robert Borgel
- עובד כפייה במחנות שונים, חיפה, 24.11.1982. Georges Bismuth
- עובד כפייה במחנה Safsaf ליד Mateur, פריס, 18.6.1983. Léon Chiel
- יד ימינו של פול גז בוועדה לגיוס עובדים, פריס, 23.6.1983. Georges Krief
- מזכיר הקהילה בימי הכיבוש, ניס, 1.7.1983. Roger Temmam
- אסיר פוליטי, פריס 15.6.1983. Paul Sebag

נספח

נקמה פורתא

מכתב ללא תאריך ובעילום שם לאדון השגריר, כתוב בשפה יהודית-ערבית עילגת (מתורגם).

אדוני הנשיא,

אנו היהודים נשבעים לך שעוד נעמוד לצידה של אנגליה העצומה, כי צרפת רוצה להצטרף לגרמניה, הרוצחת אותנו והרודפת את גזענו.

הרי אתה יודע שלרשותנו עוצמה שאין שווה לה: כסף ומסחר.

הטקטיקה של המארישל פטן לא תצלח. עוד תיווכח צרפת איך היטלר ישלם לה.

אדוני הנשיא, מדוע אתה אומר שצרת צרפת מקורה בנוכרים? האם אתה מתכוון למר בלום ולמר מנדל.

אין צרפת שייכת לאיש. כל מי שברשותו נכסים בצרפת, זכות לו לשפוט במשפט ולנהל עניינים מדיניים.

היהודים לא ימותו, כי ברשותם אוצרות לרוב ובידיהם מנופי הניהול, בצרפת ובצפון אפריקה.

אנגליה לעולם תגן עלינו. אכן טוב עשתה כשהטביעה את הצי הצרפתי במרס אלכביר, אחרת הגרמנים והאיטלקים היו תופסים את הצי. ואתה אדון פיירוטון, חשבנוך אחד משלנו. בראוו! נהיית אויב ליהודים ולאנגליה! אך חרס תעלה בידך כי יהודי תוניס ישברוך שבר, בצרפת ובכל העולם. אנו נישא תפילות בבתי הכנסת שלנו על מנת שהאל ינקום בך ובמארישל פטן.

להתראות, אדוני הנשיא, ורב תודות.

אני כותב לך בערבית כי אני יודע שאין ברשותך מתרגם מעברית, וגם איני יודע צרפתית.

ב-3 ביולי 1940 התקיף הצי הבריטי והשמיד את הצי הצרפתי במרס אלכביר, נמל צבאי ליד והראן באלג'יריה. פיירוטון היה נציב צרפת בתוניסיה במשך חצי שנה עד יולי 1940. מכאן ניתן להניח שהמכתב נשלח ביולי או אחרי יולי 1940. המקור: ארכיון משרד החוץ הצרפתי, פריס, מיכל 18, בסידרה GUERRE, פוליו 3, תיק 1. הוספנו את הכותרת, שכן לא מצאנו בארכיון משרד החוץ בפריס את המכתב המקורי ביהודית-ערבית, וחבל!